

VOORAF

Dick de Jong

Afgelopen zomer heb ik vakantie gevierd in eigen land. Eerst een aantal dagen in Noordoost Groningen, toen ruim een week op het Friese platteland en aansluitend nog een aantal dagen in Noord-Holland. Het is onvoorstelbaar hoeveel mooie boerderijen ik - onderweg - heb gezien. In Friesland bewoonde ik, met mijn vrouw, de helft van een voormalige pastorie in het dorpje Poppenwier. Midden tussen de weilanden, drieënhalve kilometer van Grou en viereënhalve kilometer van Akkrum. Wat is dat een prachtige omgeving. Wat mij opviel, waren drie dingen. Het gras groeit hier sneller dan hier bij ons. De hooiwagens lijken (of zijn?) veel groter dan bij ons en het aantal monumentale boerderijen is opvallend hoog. Zomaar een oud pand slopen om er iets moderns voor in de plaats te zetten, gebeurt daar niet zo snel (zelfs niet na Groningse aardbevingsschade). En daardoor is er ook sprake van een bijzonder prettige sfeer. Je voelt je er snel thuis.

Tijdens een van mijn omzwervingen in Friesland maakte ik onderstaande foto. Dat riep een heboel nostalgie boven. De kinderen anno nu vermaken zich op de bank. Met een digitaal spelletje. In mijn jongensjaren – dat is gevoelsmatig heel lang terug – speelde ook ik in de weilanden achter ons huis. Dat was elke keer weer feest. Dolen in de natuur. Heerlijk, sportief, in de buitenlucht en met elkaar. Wat waren dat altijd fijne momenten. Daarom is de hieronder afgebeelde foto voor mij zo herkenbaar.

PANNENDAKEN

INLEIDING

Er zijn zaken die we dagelijks - kunnen - aanschouwen, maar die eigenlijk niet opvallen. Omdat ze zo gewoon zijn of zo alledaags. Een van die zaken is een dak. Behalve dat een dakvlak niet in ons directe gezichtsveld zit is het zo'n alledaagse iets dat er weinig bijzonders aan te zien is. En toch, als we wat langer en vooral met wat meer aandacht naar een dak(vlak) kijken, is er veel over te vertellen. Alleen als een dak wordt vernieuwd, valt het ineens op. Omdat het anders wordt. Maar zelfs dan komt het veelvuldig voor dat de passant het niet ziet.

Het gaat in dit blad over boerderijen, dus spelen hier de boerderijdaken een grote rol. Maar die zijn in veel opzichten niet anders dan andere daken, zoals die van huizen, schuren en allerlei andere gebouwen. Dit artikel over pannendaken is de eerste van een serie over dakbedekkingen.

Drie verschillende soorten dakbedekking op een erf: riet op het hoofdgebouw, asbest golfplaten op het speel- en stookhok en zinken golfplaten op de schuur.

INTRODUCTIE

Een dak van gebakken klei trotseert eeuwen. Desondanks worden traditionele, handgevormde, maar ook de in de 19^e eeuw ontwikkelde stempelperspannen regelmatig vervangen door modernere pannen.

Deze ingrepen doen afbreuk aan de waarde van het historische pannendak. Dit artikel (gebaseerd op informatie van de website van Cultureel Erfgoed Nederland) beschrijft hoe je de authenticiteit en de cultuurhistorische waarde van pannendaken kunt behouden.

Op het schuurtje rechts liggen dakpannen.

BEDREIGINGEN

Ooit was het heel gewoon dat niet langer gebruikte dakpannen werden gebruikt als weg- en padverhardingsmateriaal. Maar ook nu nog verdwijnen dakpannen te vaak in de afvalcontainer, historische pannen van uiteenlopende vormen en kleuren. In Nederland zijn daardoor middeleeuwse dakbedekkingsmaterialen, zoals onder- en bovenpannen, uiterst zeldzaam geworden. Maar ook het pannendak met oude holle pannen en stempelperspannen uit de late 19^e eeuw en de eerste helft van 20^e eeuw wordt bedreigd. Het monumentale dak wordt 'belaagd' door het gebruik van nieuwe pannensoorten, soms vervaardigd in zogenoemde oude vormen. Ook bitumineuze dakbedekkingsmaterialen rukken op. Niet alleen het vervangen van dakpannen vormt

een bedreiging voor het historische pannendak, ook loodconstructies, dakramen, dakkapellen, daktuinen, dakterrassen en allerlei doorvoeren, en niet te vergeten het plaatsen van zonnepanelen. Oorzaken zijn onder meer een toenemend gebruik van zolders voor woon- of werkruimte, onbekendheid met de waarde van historische pannen en onwetendheid over de herstel mogelijkheden van een oud pannendak.

HISTORISCHE ONTWIKKELING

De vroegste dakbedekking voor het eenvoudige woonhuis of boerderij in ons land bestond uit organische materialen, zoals stro, gras en riet. Al dan niet met leem bestreken vormde dit 'weke dak' tot in de 14^e eeuw de goedkoopste, dus meest toegepaste bedekking. Hevige stadsbranden noodzaakten de verschillende stadsbesturen vanaf het midden van de 14^e eeuw voorschriften, zogenoemde keuren, uit te vaardigen die het gebruik van organische materialen verboden en soms met subsidies het overschakelen op harde dakbedekking stimuleerden. Dit gold vooral de steden, maar ook op het platteland moesten de rookafvoeren voortaan in steen worden uitgevoerd. Omstreeks 1600 behoorde het weke (riet en stro) dak in de steden tot het verleden.

DE OUDSTE PANNEN

Voor de wat meer vermogende eigenaren van bijvoorbeeld kerken en kastelen, bestond de dakbedekking vaak uit leien of dakpannen. De vroegste dakpannen zijn de onder- en bovenpannen, ook wel respectievelijk 'nonnen' en 'monniken' genoemd. Dit zijn halve, holle, kegelvormige pannen die om en om, dus met de bolle zijde half over de holle zijde werden gelegd. Alleen in Friesland en Groningen komen nog enkele van deze daken op kerken voor. Een andere traditie is het dekken met leipannen in het westen van Nederland. Rechthoekige platte tegels, die op de wijze van natuurstenen leien werden gedekt. Het laatste dak dat op deze wijze was gedekt verdween in Utrecht.

GEGOLFDE HOLLE PAN

De introductie in 1466 van een gecombineerde onder- en bovenpan, de Zwolse quackpan, betekende een revolutionaire vernieuwing. Uit deze pan ontwikkelde zich omstreeks 1500 de gegolfde holle pan, ook wel Hollandse pan genoemd. De pan vond ook buiten de Nederlanden een grote verspreiding. Het belangrijkste voordeel van de gegolfde holle pan was dat er een dicht dak mee werd gevormd met minder overlapping dan voorheen, waardoor het gewicht van de dakbedekking afnam. Tot in de 18^e eeuw lagen holle pannen op kappen zonder dakbeschot,

de onbeschoten kap. Ze hingen met hun nok aan horizontale panlatten, die op de sporen waren gespijkerd. Al naar gelang de heersende windrichting gebruikte Men links- of rechtsdekkende pannen. Om in- regenen en in-

sneeuwen te voorkomen, werd de verbindingsnaad tussen de pannen oorspronkelijk 'gedokt'. De zijvoegen werden daarbij gedicht met bosjes roggestro, zogenoemde strodokken. Op het platteland werd de strodok tot in de jaren vijftig van de 20^e eeuw toegepast. Een andere methode was het dichtzetten van de voegen aan de binnenzijde met kalkmortel, gemengd met varkenshaar. Dit vormde tevens een meer brandveilige methode. Het aanbrengen van dakbeschot vond in de 18^e eeuw steeds meer ingang. Linksdekkende holle Hollandse pannen raakten na de introductie van het dakbeschot in onbruik.

OGENSCHIJNLIJKE UNIFORMITEIT VAN DE HOLLE PAN

Wat type betreft is de holle dakpan ogenschijnlijk uniform: een flauw gebogen bovenzijde met een 'wel', een aangebakken neus aan de achterzijde. De kenmerkende rode kleur is te danken aan de aanwezigheid van ijzeroxide in de klei. Toch zijn de pannen wat vorm en kleur betreft niet identiek. De wijze van vervaardigen leidde tot kleine verschillen in vorm, holler of vlakker. Ook de lengte kon aanzienlijk verschillen. De klei werd met de hand gemengd, waardoor er geen homogeen gekleurd product ontstond.

TENSLOTTE

En dan nog iets over de herkomst van de naam dakpan. Het waren de Romeinen die voor het eerst gebruik maakten van dakpannen. Oorspronkelijk om de bovenzijde van muren te beschermen tegen inwatering. Dat deed men met dakpannen van gebakken klei. Het woord pan is hierbij ontleend aan platina, dat schotel betekent.

[wordt vervolgd]

BOTER, KAAS EN EIERN

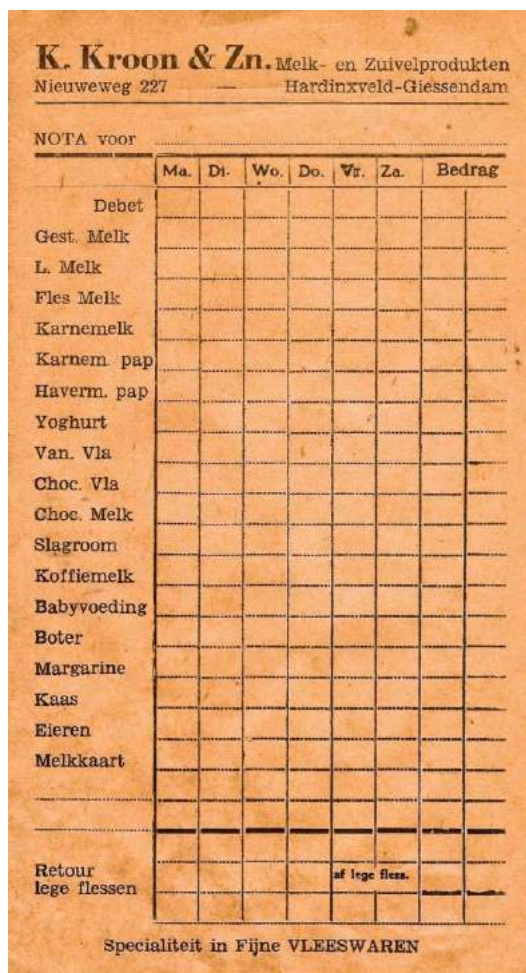
Als ik dit schrijf, is het buiten dik boven de 30 graden. Een temperatuur waarbij een mens blij is met zoiets als een koelkast. Met enig meewaren denk ik aan mijn grootouders, die een melk- en zuivelhandel hadden en nog geen koelcel of iets dergelijks. Je zou denken: dat is toch geen doen in de zomer? Maar wat wil het geval? Aan het huis vast gebouwd, vanuit de keuken te bereiken, was het zogenaamde 'melklokaal'. Een kamertje van pakweg 3 bij 4 meter, waarin zich een soort zwembad bevond. Beter gezegd: een bassin met water, afkomstig uit een wel. Altijd koud dus. Mijn opa zette de volle melkbussen tot hun oren in het koele nat en zo bleef de melk heerlijk fris. Of hij de melk rechtstreeks bij de boeren haalde of betrok van de coöperatie, weet ik niet.

Met warm weer had de melk overigens al een behoorlijk poosje in de warmte achter de rug. Twee keer per dag werden de volle melkbussen na het melken aan de kant van de weg gezet om door een vrachtauto opgehaald te worden. Niks geen zuiveltankwagen, gewoon in de buitenlucht. Hotsend, met veel kabaal, naar de coöperatie.

Mijn opa ventte de melk en zuivel uit in zijn wijk. Op het lijstje dat zijn klanten van tevoren in konden vullen, stond een hele rij aan producten, zoals karnemelksepap, havermoutpap, margarine, babyvoeding, boter, kaas en eieren.

De kaas werd bewaard in het melklokaal, in een vliegenkast met gaas ervoor. Waar de rest bewaard werd? Als kind let je daar niet op. Ik durf het niet te zeggen. Misschien had opa niks over na zijn ronde. Het voordeel van een bestellijstje vooraf.

Met warm weer denk ik wel eens terug aan dat melklokaal. Dan zou zo'n zwembad-in-huis me wel wat lijken. Maar: met een koelkast ernaast. Dat dan weer wel!

BOERDERIJ IN DE KUNST

Boerderij tussen bomen in Sliedrecht. Tekening van Johannes Gijsbert Vogel uit 1867. Zwart krijt op papier.

DE GEUT

INLEIDING

Al eerder hebben we het in dit tijdschrift gehad over de geut. Of in ANB (algemeen beschaafd nederlands): de goot. Onze benaming van gootsteen voor het aanrecht stam daarvan af. In en aan een boerderij komen meerdere goten voor. De al genoemde gootsteen, de voedergoot, de mestgoot, de regengoot enzovoort.

'ONZE TAAL'

Het tijdschrift 'Onze Taal' wijdde eens aandacht aan het woord 'gootsteen'. Leest u even mee? 'En de pompbak, en de pompbak, en de pompbak is kapot' zingen Suske, Wiske, Lambik en Sidonia op het laatste plaatje van het Suske en Wiske-album Lambiorix uit 1972. Het is een regel uit het in de jaren zeventig populaire liedje van De Strangers, een Antwerpse popgroep die in het dialect zong.

Hier in de streek en eigenlijk in heel Nederland kennen we de benaming pompbak wel, maar dan alleen als er echt sprake is van een pomp. Wij hebben het over de gootsteen.

VERSPREIDING

Andere gebruikte benamingen zijn: gootsteen, spoelbak, wasbak, pompbak, pompsteen of watersteen. Drie andere benamingen zijn in het hele taalgebied gangbaar: gootsteen, spoelbak en wasbak. De meeste Vlamingen kiezen voor gootsteen in de verzorgde spreektaal en in de schrijftaal, sommige voor spoelbak of wasbak. Volgens sommige Nederlanders is gootsteen wat ouderwets en spoelbak moderner, of past meer binnen een professionele context, zoals de horeca of bedrijfskeukens. Wasbak doet eerder denken aan het object in de badkamer. Pompbak, 'bak onder de pomp', wordt in heel Vlaanderen in de informele spreektaal gebruikt, maar is ook het gewone dialectwoord in het gebied van het oosten van Oost-Vlaanderen tot in Limburg.

In het blauwe deel van de kaart heeft men het over gootsteen, spoelbak of wasbak. In het deel met de groene strepen ook wel pompbak, bij de paarse strepen hoort pompsteen en de bruine strepen wijzen op de naam watersteen.

Het wordt uitgesproken als 'pom-bak' (Informele Vlaamse spreektaal), 'poem-bak' (Antwerpen en Brabant) of 'pompebak' (Limburg). Ook is pompsteen gebruikelijk; het verwijst oorspronkelijk naar de stenen bak onder de pomp. In West-Vlaanderen wordt ook watersteen wel gebruikt. Dit is waarschijnlijk het oudste woord van de reeks: volgens het Middelnederlands woordenboek is het al te vinden in teksten uit de 14^e eeuw.

DE GEUTEN IN EEN BOERDERIJ

In elke boerderij is wel een gootsteen aanwezig, de plek waar het water wordt weggespoeld. Veelal meer dan een goot, een in het woongedeelte en een in het bedrijfs gedeelte. De laatste werd van oudsher wel gecombineerd met de mestgoot, achter de plek waar de koeien stonden. Maar al snel kwam er in het voorste deel van de stal een echte gootsteen, want in een stal is al gauw schoon water nodig. En met de komst van de waterleiding kwam daarboven gewoon een kraan en kreeg de gootsteen echt zijn functie zoals die bedoeld was, een steen waarop je water kon gieten dat er door een gat in de steen er weer uit liep. Daarmee is de spoelfunctie verklaard, van belang bij het schoonmaken van het melkgerei.

Het is niet uitgesloten dat het woord gootsteen of watersteen komt van het afvoeren van regenwater tussen twee dicht op elkaar gebouwde panden. In het Middelnederlands wordt dat de 'osendrop' genoemd: elk van de beide naast elkaar staande woningen moesten ter plekke een stuk van 6 duim vrijlaten. Dat was voor de druppels die afstroomden van de ose. En de ose is de overstek van het rieten dak. 34 cm moest er worden vrijgehouden. Daarvoor werd een stenen goot aangebracht, waarover het water gemakkelijk wegliep.

Dat woord goot is afgeleid van gieten, in de betekenis van schenken of storten. Onze latere gootsteen wordt daar sinds de 17^e eeuw van afgeleid en dat is de naam voor de stenen bak waaruit het water in de richting van de goot wegstroomt.

Anno nu zijn de huizen en ook veel bedrijfsgedeelten in panden, voorzien van een aanrecht met een spoelbak. De naam aanrecht (officieel aanrechtbank of aanrechttafel genoemd) komt van het aanrichten, opdienen. Feitelijk bestond die in eerste instantie uit de bak met het aanrechtblad. De ruimte eronder was open of hooguit voorzien van een gordijntje. Toen later het aantal keukenspullen toenam, kwamen er boven het aanrecht keukenkastjes. En naarmate de welvaart toenam werden de keukens groter. Bij de betere stand gebruikte men voordien buffetten en dressoirs om het servies en dergelijke te kunnen bergen.

Op de linker afbeelding wordt duidelijk waar de benaming gootsteen van af stamt: een steen met een gat erin, die vooral gebruikt wordt om water weg te gieten. Rechts het aanrecht, maar de naam gootsteen is ook in dit 'gedateerde' model nog goed te herkennen. Let eens op andere zaken, die op deze foto ter zien zijn: pure nostalgie!

TENSLOTTE

De vakantie is een mooie gelegenheid om eens wat musea te gaan bezoeken. Daarbij kom je soms heel bijzondere zaken tegen. Of zaken die op een bijzondere plaats zijn samengebracht. Zo hing bovenstaand schilderij van de bekende koeienschilder Marleen Felius in een stoffige en onaantrekkelijke voormalige stal van een boerderij, die tot museum was omgedoopt.

De tijd is weer aangebroken dat dit beeld op onze weilanden achter de rug is. De ruiters van weleer waren vele malen mooier, maar wat hier op de foto te zien is, is veel meer imposant.

<p>KOOL & VAN DEN TOREN <i>Dé makelaardij van de Alblasserwaard</i></p> <p>Despeestraat 55a 3969 AD Oud-Alblas • 0184-695566 • info@koolvandentoren.nl</p> <p>www.koolvandentoren.nl</p>	<p>UITGAVEN VAN B&E AKV</p> <ul style="list-style-type: none"> Boer en Boerderij € 35,00 Hoeve, hofstee, herbestemming € 14,95 Het behouden waard € 14,95 De Stee van Saan van Pieter € 14,95 <p>Te kop bij het secretariaat en bij Museum De Koperen Knop</p>
--	---

<p>EEN UITGAVE VAN:</p> <p>BOERDERIJ & ERF </p> <p>alblasserwaard - krimpenerwaard - vijfheerenlanden</p> <p>secretariaat: Sluis 57 2964 AT Groot-Ammers 06-53759618 secretariaat@boerderijnerf.nl www.boerderijnerf.nl</p>	<p>REDACTIE & SAMENSTELLING:</p> <p>LA CARRIOLA</p> <p> tekst & advies</p> <p>Dick de Jong Buitendams 51 3371 BA Hardinxveld-Giessendam 06-22845889 djtekst@planet.nl</p>
---	--

QUOTE

In de hedendaagse moderne tijd worden de mensen steeds meer vergeetachtig; dat komt vooral omdat je in een papieren zakdoek geen knoop kunt leggen.